

Бојана М. Вељовић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српски језик

ГЛАГОЛСКА ВРЕМЕНА ЗА КАЗИВАЊЕ ПРОШЛИХ РАДЊИ У РОМАНУ *БЕСТЈЕЛЕСНА* БРАНКА БРЂАНИНА БАЈОВИЋА²

У раду се анализирају глаголска времена којима се означавају прошле радње у роману *Бестјелесна* Бранка Брђанина Бајовића. Радње чије (из)вршење припада прошлости у српском језику могу се казивати како облицима којима је то примарна функција (перфекат, плусквамперфекат, аорист, имперфекат), тако и временски транспонованим глаголским облицима (презент, потенцијал, императив, футур I). Циљ овога рада јесте да утврдимо инвентар глаголских времена која у роману наступају у поменутој служби, а потом и да откријемо који су то синтаксичко-семантички услови који регулишу избор конкретног глаголског облика у датом тексту. Такође, од значаја је и разматрање стилских ефеката који се таквим одабиром постижу на наративном плану.

Кључне речи: прошле радње, перфекат, аорист, имперфекат, плусквамперфекат, презент, императив, потенцијал, футур I

1. Увод

У граматичком систему српскога језика функционише четворочлани систем глаголских облика чија је примарна служба казивање радњи које су се (из)вршиле у прошлости. Осим тога, перфекту, аористу, имперфекту и плусквамперфекту придружују се и облици који, при временској транспозицији, могу вршити исту функцију – наративни презент, потенцијал, императив, те футур I.

Инвентар облика и њихова фреквентност одликују се варијантношћу и када се има у виду српски језик као дијасистем, и када се у обзир узму различити функционални стилови стандардног језика. Тенденција ка упрошћавању четворочланог система претерита, која се у начелу своди на то да се на употребном плану перфекат, као универзално прошло време, шири на рачун осталих прошлих времена, очитује се како на нивоу народних говора тако и у стандардном језику. Поменути про-

1 bojana1919@hotmail.com

2 Рад је настао у оквиру пројекта *Динамика језичких структура савременог српског језика (1780/14)*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

цес, међутим, различитог је интензитета – постоје народни говори који се одликују знатном очуваношћу свих претериталних времена с једне и они који имперфекат и аорист чувају само у појединачним, окамењеним формама с друге стране. Исто важи и за стандардни језик – књижевно-уметнички регистар, услед потребе за стилским обликовањем текста, карактерише знатно шира могућност избора синтаксичких јединица, што углавном не важи за остале функционалне стилове.

Имајући у виду да је процес нарушавања система претериталних глаголских форми у српском језику свакако присутан, циљ овога рада јесте најпре да се на примеру једног савременог романа утврди инвентар облика употребљених у случајевима када је посреди означавање прошлих радњи. Како показује ексцерпирана грађа, у роману *Бесџјелесна* Бранка Брђанина Бајовића присутни су и глаголски облици чија примарна семантика јесте обележававање прошлости, и они који ту функцију врше секундарно, као временски транспоновани. Сви ови облици, међутим, присутни су са неједнаким уделом, што је резултат деловања различитих фактора.

Овом приликом пажњу ћемо посветити анализи глаголских облика који у систему српског језика функционишу као времена са основном службом обележавања прошлости³. Притом, имајући у виду да се претеритална времена у роману употребљавају напоредо са временски транспонованим облицима тако што се са њима комбинују или међусобно замењују, примери који указују на преклапање домена употребе биће посебно издвојени и анализирани.

Наш задатак је да, осим утврђивања инвентара претериталних глаголских облика, дефинишемо и синтаксичке, семантичке, прагматичке, те стилистичке околности које у конкретним случајевима мотивишу избор једне од конкурентних форми. Анализа ће, дакле, подразумевати издвајање примера са употребљеним синтаксичким јединицама, притом, сваки од облика биће разматран појединачно, али и у суодносу са осталим формама, будући да се најчешће и јављају здружено. Утврђивање синтаксичко-семантичких типова, издвајање значењских компоненти које се појављују као доминантне код сваког појединачног облика, те евентуалних ограничења у њиховој употреби примарни је задатак овога рада. Имајући у виду да сваки од глаголских облика наступа и као носилац стилистичких ефеката који се на наративном плану остварују његовим одабиром, тежња ка постизању вишег степена стилогености текста узима се такође као важан фактор који регулише избор конкретне јединице.

2. Анализа *џраће*

Прошло време у роману *Бесџјелесна* исказује се глаголским облицима чија је примарна служба обележававање радњи које су се (из)врши-

3 Детаљна анализа употребе временски транспонованих глаголских облика за казивање прошлих радњи биће предмет посебног рада.

ле пре момента говора – перфектом, аористом, имперфектом и плусквамперфектом. У истим синтаксичко-семантичким условима срећу се и презент, потенцијал, императив и футур I, који поменути семантику добијају секундарно. У раду ће се анализирати синтаксичко-семантичке и стилистичке особености облика са примарном семантиком казивања протеклих радњи.

2.1. Перфекаит

У граматицама српског језика перфекат се дефинише као глаголско време чија је основна служба обележавање прошлих радњи. Ову своју функцију дели са другим глаголским облицима, с тим да је, за разлику од њих, перфекат универзално време за обележавање прошлости (в. Stevanović 1986: 605; Stanojčić i Popović 2005: 386; Tanasić i dr. 2005: 390). Имајући у виду да на плану употребе подразумева најмање ограничености, односно да га карактерише универзалност, перфекат у савременом језику све више шири домен своје употребе на рачун других облика. Разлика у фреквентности перфекта у односу на друге форме варира у различитим функционалним стилевима српског језика. Потреба за стилским варирањем, за прецизнијим значењским нијансирањем и стварањем посебних прагматичких и стилских ефеката својствена књижевно-уметничком стилу условљава донекле ограничену употребу перфекта, што обично није случај када су посредни други регистри у којима су мање-више све функције текста подређене комуникативној/информативној, која обично доминира.

Анализа примера ексцерпираних из романа *Бесцијелесна* Бранка Брђанина показује да је перфекат најзаступљенији глаголски облик када је посредни обележавања прошлих радњи. Међутим, иако у начелу важи чињеница да приповедање у перфекту подразумева мањи степен експресивности, неутралност и често фактографски тон, показало се да овај облик на приповедном плану свакако поседује стилогеност. Посебни стилски ефекти до изражаја долазе пре свега при његовој комбинацији са другим глаголским облицима.

У роману *Бесцијелесна* перфекат се среће у свим синтаксичко-семантичким околностима у којима је у употреби и у стандардном језику – бележени су примери са перфектом у индикативу и релативу, односно у ситуацијама обележавања како радњи референцијалне тако и неререференцијалне прошлости.

Највише издвојених примера чине они са перфектом у индикативу, где се казују референцијално и неререференцијално конциповане радње.

Иако видска разлика глагола при употреби перфекта у појединим синтаксичко-семантичким околностима намеће извесна ограничења, у случајевима када су посредни референцијално конциповане радње у синтаксичком индикативу она није релевантна. Подједнако су чести и примери са свршеним и они са глаголима имперфективног вида.

На основу расположиве грађе, примећено је да се референцијалност прошлих радњи од глагола оба вида најчешће препознаје на основу ширег контекста:

Овдје је ударила на тврдо (8)⁴; [...] сва крв која му је *преостала* у глави *јурнула је и преилавила* га до очију, изнутра (9); Већ с врата га је *засула* паљбом гномских сентени [...] (10); *Завирио је* под трап и добро *провјерио* трагове гума (132); Дакле, ако је Левај сам негдје *здужио*, *извео је* то пјешнице (132); Као и врата стана, једнако лако је *ошкључао* и возило (133).

Прогутана коцкица *крчила је* пут до самог дна утробе (14); [...] ту више ни цигарета *није помагала* (10); Тамо га је *водио* осјећај, али и Глупачина информација да су Исти и доктор Левај *били* пријатељи (16); Нико се *није мицао*; сви су *држали* мјесто у реду... (24); Ноћ је *увелико одмицала* док се Инспектор Петровић *џрчио* под лампом и *набадао* тастатуру [...] (54); Све је *мирисало* на скору суспензију. (54).

У свим наведеним примерима глаголом у предикату означене су радње које су се (из)вршиле пре момента говора, при чему се на основу контекста, али и самог облика употребљеног глагола, препознаје да је реч о прошлим референцијалним радњама.

Нису, међутим, ретки ни примери у којима је временски одсек за који се веже именована радња експлицитно обележен посебним синтаксичким средствима (ту функцију најчешће врше прилози, падежни облици, предлошко падежне конструкције, падежи са детерминатором, зависне реченице), која упућују на моменат референције:

Тог јутра се објесио о греду у клозету (243); Велага је ушао тек пред јутро и крнуо према Сарајеву (240); Ујутро су га одвели команданту. Како му је умрла жена, оставио се и дувана (223); Онда је једног јутра изјахао и врашио се одлучан да доведе жену (218); Срели су се једном, потом [...] (137); Исте вечери је ушао у чаршију (123); Левај је мене изневјерио... једном... давно... прије (109); Било како било, Рус је Антону бануо са зорњаком: на мамурлук, ко врела гулумба (103); Два дана касније бацила се у Дрину (72); Ахма је Рус препознао – тек који дан након што са свим стварима допртља у чаршију – неки слинави ситан џепарош (34).

Ишао је два дана и двије ноћи, сјавао у шуми [...] (240); Од Заимовог рођења Осман више није ноћу избивао из куће (223); Муса дању није сјавао због себе [...] (173); Нисте се обуздавали ни прексиноћ! (159); Станари су – сви без разлике – пошврдили да је лифт радио до прексиноћ (157); [...] стајали су препадути они што су до малочас пијано поврскивали [...] (124); Било је у нас и оних који су и с прољећа, док комади леда још плутају ријеком, у инат знали у Дрину скакаћи [...] (123); Послије је то само продубљивао, понављао и пошврђивао (109); А још док је био момак, лијепо су му говорили да се не саживљава са истом [...] (63); Несталог Леваја након одласка из куће Микетића прашила је вјереница [...] (54).

4 Сви примери преузети су из: Бранко Брђанин Бајовић, *Бестјелесна*, Београд: „Филип Вишњић”; „Просвета”, 2013.

У првој групи примера уз предикате са свршеним глаголима у перфекту употребљена језичка средства функционишу као детерминатори на основу којих се прошла радња смешта у дефинисани временски одсек, бивајући притом постериорна, антериорна или симултана у односу на време исказано одредбом. У овим синтаксичко-семантичким околностима, будући да су посреди прошле радње од глагола свршеног вида, на месту перфекта могао би бити употребљен и аорист. Замена перфекта аористом у овом случају не би довела до промене значења, с тим да би наративном плану употреба аориста унела компоненту доживљености. Имајући у виду овакав однос, аутор романа вешто користи стилски потенцијал оба облика, најчешће варирајући језички израз наизменичном употребом конкурентних форми.

На исти начин као што аорист конкурише перфекту свршених глагола, у претходно описаним језичким околностима поклапа се и домен употребе перфекта несвршених глагола и имперфекта. Ово поклапање је, међутим, само делимично. Наиме, примењујући основне принципе разликовања имперфекта и перфекта које је установио Ј. Вуковић (в. Vuković 1967: 110–115), закључујемо да у ситуацијама када се уз глагол употреби одредба која указује само на процес радње, односно на њено трајање у прошлости, као што је у примерима: *Од Заимовог рођења* Осман више *није* ноћу *избивао* из куће (223); Муса *дању* *није* *сјавао* због себе [...] (173), замена перфекта имперфектом је могућа. С друге стране, уколико се одредбом дужина трајања радње ограничи, односно ако се временски оквир радње јасно дефинише, посебно граница која упућује на моменат прекида њеног вршења, као у примерима: *Ишао је два дана и двије ноћи, сјавао* у шуми [...] (240); Станари су – сви без разлике – *пошврдили* да је лифт *радио до прексиноћ* (157), имперфекат по правилу не може доћи на место перфекта. Језичке околности какве су присутне у последњим наведеним примерима (када су посреди радње исказане имперфективним глаголима са јасно дефинисаним моментом прекида) у начелу ограничавају избор аутора искључиво на перфекат.

Када је у питању обележавање радњи неререференцијалне прошлости, видска разлика глагола у предикату показује се као релеванта, те се стога у овој функцији у српском језику могу употребити једино глаголи имперфективног вида (Tanasić i dr. 2005: 400–402). У литератури се такође наводи и то да се виšekратност може исказати и свршеним глаголима, али такве радње се сматрају референцијалним, будући да подлежу избројивости (Tanasić i dr. 2005: 400–402). Таквих примера има у нашој грађи: *Пожелио је* Рус, *није да није, више пута* [...] да из каменитих врата радње иступи право пред Сејфа [...] (37).

На неререференцијалност прошле радње, када је посреди перфекат несвршених глагола у роману *Бесшјелесна* упућује се најчешће временским одредбама са значењем итеративности, виšekратности, односно она која обавештавају о карактеру понављања, што се очитује из примера:

Само је повремено *џражио* воде; Фехра је доносила – чудећи се – а он је *пио* (220); Фелинијевска *trafidžika* га је сатима *џокушавала уџијешити* [...] (162); Од тада су се *сусретали* само у мимоходу [...] (138); *Сџизао* је зором, увијек зором [...] (119); Често *сџе се џреџирали*? (108); [...] ријетко је из куће *излазио* и међу људе *залазио* (93); [...] годинама након што је нестало Сејфа и многих Русових муштерија, Ахмо се *будио* узнојен (41); Ахму Русу се Велага ионако вазда џривиђо [...] (119).

Неретко се, међутим, нереференцијалност прошле радње може препознати само на основу ширег контекста. Такви су примери у којима у ближем синтаксичком окружењу нема временских одредби као у претходним:

Сејфо-ага Велић је *одлазио* сам и *враћао се* сам. Како се у чаршију *враћао* сви су *знали*, а како је кући *долазио* то је само Осман *знао* (195); *Преслаживао* је у мислима њена чудновата писма у ковертама које је сама *џравила* (145); *Није* ата *разиђравао*, *није се џрсио* нити је *шенлучио* [...] (120); Као да је Сејфо *џушџао да* га *забораве* – али никад до краја и потпуно [...] (120); Са својих избивања *враћао се* Велага као пљусак (119); *Кривили су* вратове и *загледали* неће ли однекуд *избити* [...] (119); *Послије се џричало* да су Хуску водом *џоливали* (98) *Давали су* без *ријечи* [...] (91).

Имајући у виду да су у наведеним примерима посреди нереференцијалне радње које се одликују вишекратношћу, односно радње које су се у прошлости понављале више пута (најчешће по навици или обичају), уместо предиката у перфекту могао би бити употребљен наративни потенцијал несвршених глагола. У роману *Бесџјелесна* то најчешће и јесте случај: потенцијал у овој служби знатно је фреквентнији, а поред тога, готово сви забележени примери са перфектом издвојени су из одељака у којима се, на макро и микроплану, у ближем или даљем окружењу налазе пасуси са реченицама у којима су предикати управо у потенцијалу. Они, заправо и чине поменути контекст који, у недостатку других језичких средстава, сигнализира да је у питању нереференцијална радња. Није реткост ни да се ова два облика јављају и здружено, као у примерима: Како је потом *јездио* чаршијом – ко да врши *смотру* – сви су *знали*; ама нико *није могао џогодиџи* са које ће се стране вратити: кад би отиџао према Фочи, *враћао се* из Рогатице [...] (92); [...] *кикоџале су се* махалуше и *окреџале* за њом кад би – газећи тешко ко да оре калдрму – пројездила сокацима [...] (173).

У синтаксичком релативу перфекат је бележен при означавању радњи које се као прошле одређују не непосредно, преко момента говора, већ у односу на неку другу радњу означену или перфектом или неким другим временски употребљеним глаголским обликом:

Сџети се неког америчког глумца који је извалио како је у младости *желио да џосџане* писац [...] (143); *Причали су* послије неки да су у каквој другој чаршији *сретџали* некога слична томе Слијепцу [...] (125); Биће да је Силва ипак до краја *саслушала* мужевљеву тираду [...] (160); *Пођинуо* је сутрадан, истог јутра у коме ће Заим [...] крадом *изаћи* из Горажда [...] (238).

Употреба перфекта у роману *Бесвијелесна* углавном не одступа од стандардне. Његов стилски потенцијал, стога, долази до изражаја тек када се посматра шири план текста, односно када се сагледа суоднос перфекта и других претериталних и временски транспонованих облика. Универзалност, као маркантна особина, чини перфекат обликом погодним за комбиновање са осталим формама. Најчешће се среће у ситуацијама увођења нове слике или новонасталог стања у приповедни ток, коментарисања радњи уведених другим облицима, те обележавања низова узастопних радњи.

На значењском плану перфекат (посебно онај од свршених глагола), како је и наведено, показује највише сличности са аористом. Чести су, стога, случајеви комбиновања ових облика у ширим контекстима, нарочито у ситуацијама када се у приповедању жели са једне слике прећи на другу, односно с једног описаног стања на друго. Приповедање тада обично започиње перфектом, а онда он бива смењен облицима аориста. Притом, радња обележена перфектом најчешће претходи аористној радњи:

Мали га је обилазио неко вријеме. У почетку су знали задуго сједити на ходнику, углавном ћутећи; потом се посјете прориједише бивајући све краће, док најпослије Нино сасвим не престаде да долази (242); *Било* јој је некако превруће; скоро неприметно закрену стопала према унутра и рашири ноге [...] (186); Глас се полако зубио а и кораца се удаљише (156); *Јахао* је данима – гладан, али је воде пио – док не стиже до изнад мјеста у ком се некад давно родила његова мајка Загорка (152); Тек кад му је пришао толико да се смрад из уста – чинио се Велаги – могао осјећити, Ага опаз како је човјек слијеп (122); „Есселаму аллејкум”, заушћо је Хуска, али га прекиде Велагин поглед [...] (95); *Онда су* је свалили. [...] јекнула је душа домаћице, мајке-јатке: живот јој се у једном часу прекину [...] (72); *Иње што се накућило* споља, *давало је* цијелом призору неку посебну драж. „Као у кину”, циликну и насмијеш се први пут од јутрос (28); *Правио се да није ни чуо* Жабарево питање: настави са узимањем изјава (17).

Некада, међутим, приповедање започиње аористом, који потом смењују облици перфекта:

[...] за тренутак нестаде свјетла и свијета, али је добро знао да мора отвори ти очи [...] (141); Срча се расу на све стране: флаша је пала равно – по самој вертикали – на голи под и разбила се у милион и један комад (106); Окрњени Углед ситно кашљуцну, видно се одмакавши мимо снопа безнадежних путника; издвајао се, или прибирао [...] (64); [...] закрешта на вас свијет кивна Домаћица [...], која се цигло по туцета сати, од јутрос па готово до малоприје – студен, љетни дан до подне – бјесомучно ијенкала по пијаци (57); „Ово није вријеме за меланхолију него за акцију!”, повантрза стондирани Антон и дуци чашом о сто: стаклена површина се расу у хиљаду комадића; али је чаша, за-дивно-чудо, остала читава (47).

Такође, бележени су и контексти у којима глаголи исказани једним временским обликом чине оквир у који се смештају они исказани другим:

И, мада је *знао* да би у томе било некакве правде – да би, ако је Алах свемогућ, тако и морало бити – ништа *се није десило*. *Даде му се да* ситан еспап и понешто од оног што му може затребати у новом граду и новом животу *спакује, да нађе* себи два коња и све добро *припреми* за одлазак; као да га је нека невидљива сила *водила* и *одређивала* шта и како треба да се деси (43–44); Порфирије *потражи* спас на прву лопту: *ухвати се* за чашу са скоком, али тамо *су издисале* само оне двије-три полуотопљене коцкице леда, које празно *звечнуше* (14).

Овакво комбиновање аориста и перфекта на приповедном плану уноси живост, динамичност у приповедање, слике се брже смењују, а облици аориста уносе компоненту доживљености, која иначе није својствена перфекту самостално употребљеном.

При употреби са имперфектом, перфекат најчешће обележава радњу која је напоредна са имперфекатском: *Кад је*, четврт часа доцније – дрхтавих ногу а чела обливеденог леденим знојем – *истећурао* на ходник, пред Петровићем *стајаше* Ковач (9); *Бијаше*, дакле, један од оних дана када *се* Рус – жешће него иначе – *кајао* што је *прихватио* посао у Полицији (7).

Када се облицима перфекта уводи одређена радња, облици презента јављају се у служби њеног коментарисања, односно са функцијом заустављања радње како би се она образложила, сликовитије представила, те подробније појаснила, најчешће чињеницама општег карактера:

Мир му је – изненада, као што *престаје* љетњи плусак – *долио* славни Мујка, онда кад га је *препознао* (45); *Није* ни *обрадио* пажњу на жар бивше цигарете, што на прљавом поду [...] *сјакти* као свитац [...] (102); Велаги је то и *чинило* посао: ем *се обзнани да је* тај и тај *фукара*, ем Сејфо *испадне* већи него што *јесте*; *Кад се врадио*, на своје мјесто; *установљавају да се познају!* (232); Колике је само сате, кад *неће* сан на очи а душа *се* са буром *ковитла* – напосе кад *дуне* југо што на тешке мисли *нагони* [...] у мислима *увјежбавао* тај наступ [...] (37); [...] *догодило се* под његовим кровом – ама никада *није скудио* довољно храбрости *да му се* на пут *препријечи*, док се овај, погнут као да нешто давно изгубљено по калдрми *тражи*, хитрим корацима снажна човјека *провлачио* чаршијом (36); Све је потом, у хипу *несило* и *распршило се* у парампарчад; као да је читав свијет *био* један бокал од стакла, који *се* лако *може разбити*, тако да се никада више и никако *не слијепи*, нити *састави* уједно [...] (16).

Овакви низови понекад почињу презентом:

Дакле, као да *понавља* стари, од кољена, наук – иако нов у Чаршији – Велага је у гесту и у ономе што свијет види, *живио* скромно (74); Као кад одликаш *рецитује* на школској приредби, исувише тачно и сабрано *је зајочињала* и *окончавала* реченице, а то *је био* добар знак (18).

Комбинација перфекта са другим претериталним временима може указивати на присуство епифонемско-ентимемског начела структурисања текста⁵. Овај поступак карактерише специфичан однос у прикази-

5 Овај поступак приметио је и описао М. Ковачевић у раду *Стилске доминанције у Божовићевој причи* „Први пут у Новом Пазару” (Kovačević 2006: 79–80).

вању конкретног с једне и општег с друге стране. Наиме, како наводи М. Ковачевић: „Ентимемски дискурси се организују по начелу опште и његова конкретна потврда у конкретном (посебном), а епифонемски по начелу конкретно и његова аргументација општим” (Ковачевић 2006: 79):

Пружали су унапријед избројани новац... Овдје свако зна колико шта кошта у парама; а да се и драм среће душом плаћа... узимали литрене кесице и одлазили (24); Бранио се Хоџица и ойирао ко што јуне поведено на клање задњим ногама о земљу опире – а све звјера на страну не би ли куд утекло – али му ништа помогло није (94); Вода га је ззрабила ко што хајдук ненадани плијен граби, и повукла Хоџин бук, одакле нико и никад није жив испливао [...] (123); Није се он Велаге плашио страхом онога што је стварно за нешто крив (овај се свијет у Босни не боји стварне кривице и није му тешка казна коју по правди прима) (38);

У првим трима примерима уметнуте реченице са облицима презента, у којима се појединачно генерализује општим, уоквирене су реченицама са перфекатским ликовима којима се казује појединачно. У четвртом примеру, након реченице са претериталним обликом, следи она са презентским формама, чија је функција такође аргументативна – оделити догађај хабитуалне семантике представљен је као садржај који се генерализује, чиме се добија потврда појединачног у општем. Описани поступак доследно је спроведен у читавом роману.

Перфекат се често употребљава и у комбинацији са глаголским прилозима у функцији реченичних кондензатора. Радња означена перфектом је антериорна, симултана или постериорна у односу на њима исказану ситуацију:

Подишао је сирочиће дочекавши дубоку старост [...] (16); Ипак, брзо се прибрао, оправдавајући слабост физичком изнуреношћу (16). Избјегавајући да са таквима другују и тргују, живјели су мимо њих [...] (73); Никада миран – увијек нешто контајући, сабирајући и одузимајући – шражио је рачун у коме ће изаћи ослобођен (37). Отпустивши Цигане [...], продао је стечену гомилу шута и отпада [...] (72); Намиривши тако дуг, избјегао је сихрама и гаткама [...] (72); [...] ипак је кренуо, савивши најприје најљепшу – ко снијег бијелу – ахмедију око главе [...] (94); [...] младић је склопио очи, издахнувши прије но што је успио рећи ко је и одакле је [...] (152); Пречувши речено, премишљао је и шабрио у шта ће очево благо часприје претворити [...] (167); Испивши чашу до дна, нијемо се забуљио [...] (159).

Осим у комбинацији са другим глаголским облицима, перфекат се у бројним примерима среће и самостално употребљен, и то у низовима. Употреба перфекта у предикатима приповедању даје мирнији, неутрални тон. У тако обележеном наративном поступку циљ није да се реципијент уживи у дате догађаје, нити да се истакне компонента доживљености, већ се најчешће стилски неутрално дају слике догађаја или стања:

Она, наравно, није могла знати да је – док је Џебу Клепу давала податке о свом несталом вјеренику – Инспекторов стомак бљубао све отрове и ал-

кохоло од синоћ, што их је јутрошњи југо само узмушио [...] (14); Ипак, *пушио је* – стоички – макар само зато што је *опазио да* Непушачици *сметиа*: *извијала се* у страну, као склањајући се од дима; *кривила* лице, *кијала*, али јој то *није ирекидало* реченицу (11); „Требало је учити за инжењера”, *знао је* *уздахнути* Отац који можда о (данашњим) наукама *није знао* Бог зна шта, али је (очигледно) *умио да обезбиједи* новац за науковање и *иреко јеџо*; *слао је* Сину довољно, па чак и ако му *није одобравао* „излежавање у Граду” [...] (135); Два Клинца – са кристалима у коси – носића црвених од каснооктобарских студени, *нису уопште иримјећивали* како вријеме пролази. *Гледали су* прљаво, влажно сарајевско небо и *корачали на’еро* (28).

Низовима перфекта обележава се више појединачних радњи које се одликују сукцесивношћу у вршењу:

Пришао је Заим првој ватри; *оџријао се*. *Дали су му да једе*, а нико га ништа *није иишао*: *јео је* одлучно, [...] Онда су га *уишћали* ко је и одакле је. „Заим”, *рекао је*, „из Горажда”. *Скочили су*, уперивши пушке у њега. [...] Онда су га и *иришћукли*. И *завезали*. И *затворили* у шталу (239); „Аха”, *одговорио је*; и *чинило се* да је задовољна (пошто му *није вјеровала*, од самог почетка). *Није* више ништа *иишћала*; *пушила је*. Онда је *дошао* конобар и оптимистички *покуйио* полупуну чашу. (*Сћајао је* потом поред стола и привидно *гледао* кроз прозор, низ улицу; а другу страну.) „Кафу”, *рекла је* она и *погледала* у зид. (Конобар је – бешумно, наравно – *оишћао*). И, тек тада је *рекла* да се зове Госпођа Келер (114); „Старам се да увијек помало будем неко други”, *одговорио је*; она је – међутим – то *схваћила* као позив да му се *иридружи*. Онда се он *насмјешио*, упразно; па су само *сједили*, *и*ако. И, *ионудила* га је цигаретом. (*Пружила је* према њему своју жилаву руку, а *наруквица је звецнула* као ланац.) И *дунула је* дим преко стола. И *иишћала је* да ли Он чека *некога* (114).

Крњи перфекат, иако чест у књижевном-уметничким текстовима, у роману *Бесвијелесна* није присутан у нараторском дискурсу. Малобројни примери са овим обликом бележени су искључиво када је посредни пренесени говор, и то онај који је дијалекатски маркиран. Крњи перфекат који је иначе као фреквентан облик присутан у свим дијалектима српског језика, у примерима који следе, удружен са другим дијалектизмима, функционише као средство језичке карактеризације ликови:

Ви’ ти главе, бумбаре; треба ти таблета ко медењак... *Уиалио се* ко кутњак! (57); Ал’ одонда *се зеје накоишле* [...] (84); Не спава, велим ја; а лажем, *иришо се*, како и не би! (85); Ваљда млад и јак; па млада крв *убила* ону наркозу (85); [...] спочетка све нећу, а *послије се* и ја с њим *шалио* (86); *Дао* да му се врати, јакако! (90); Буди се болан, Лазаре, ево ти *шћер дошла*; а он *имо шећер* [...] Па, кад су га оперисали, жена његова *чула* и *рекла* *шћерки* [...] (86); Човјек... *пријатељ*, твој *пријатељ*... *несћао*, а ти тако?! (158); Кључ ми је био пред носом, а ја *иражио* унаоколо [...] (251).

Изван ових примера перфекат без помоћног глагола забележен је још само у случајевима када се у роману дају изводи из полицијских извештаја, као текстова који припадају административном функционалном стилу, који такође карактерише честа употреба перфекта без помоћног глагола:

Доктор Александар Левај, 37 година, нежењен, без сродника, *несћао* (16) Посљедњи пут виђен синоћ, око 22 часа и 30 минута. Нестанак *пријавила* наводна Левајева вереница, Жана Пенић [...] (16); „*Изгубио* контролу над возилом”, стоји у записнику са увиђаја (53).

Најзад, перфекат се често користи у дидаскалијама: „Да”, сад је већ *замумлао* (8); „Како ко”, *викнуо је Левај* (48); „Баш”, *јекнуло је* као одговор; „Годиће ти шетња”, *зацерекао се Шеф* (9).

2.2. Аорист

У роману *Бесвијелесна* аористом се казују претериталне радње које су се десиле у прошлости непосредно или знатно пре момента говорења о њима, што је у складу са његовом употребом у савременом језику (в. Stanojčić i Popović 2005: 391; Tanasić i dr. 2005: 423).

Непосредно прошле радње:

[...] без иједне ријечи, *уишци* нос и *подиже* обрву [...] (11); Полицајац *покуша* да се нашали (13); Али, из сањарења га *прену* женина одлучност [...] (14); *Позвони* два пута и *сачека* (252); Глупача је притом била веома zgodна и Рус *искористи* предах да је добро осмотри [...] (11).

Осим времена извршења блиског тренутку говора, аорист се користи и за обележавање радњи које су се извршиле знатно пре тог момента. У овој служби бележен је када је посреди казивање о радњама из далеке прошлости, како од стране ликова као непосредних учесника/очевидаца, тако и у дискурсу наратора, који, обликујући приповедање по моделу (псеудо)историјског сведочанства, такве радње представља као доживљене. Радње из далеке прошлости детерминисане су посебним одредбама којима се указује на време њиховог (из)вршења, али и језичком ситуацијом/контекстом:

Дођоше тако и *прођоше* Швабе, [...] и много се свијета у Чаршији *промијени* али Велаге *остјагоше*; једнако високи и гарави, са оним истим као небо на југу плавим очима. *Дође* и *прође* све, а Велаге *остјагоше* (46); [...] старјешина манастира *прими* овај дар небески [...] (150); Јахао је данима [...] док *не стиже* до изнад мјеста у ком се некад давно родила његова мајка Загорка (151–152); А онда се и то *заборави*. Навикнуте да Велага у кафану не залази, *одвукоше* их догађаји на друге воде [...] (36); [...] *паде* му на ум, у једној од оних ноћи [...] (38); [...] *препаде* се једном Рус [...] (40); Најпослије *поче* и у себе сумњати [...] (40).

Иако погодан за исказивање како референцијалних тако неререференцијалних радњи, аорист је у роману бележен искључиво у ситуацијама казивања референцијалне прошлости: *Остјаде* му само нека мучнина – као од жгаравице [...] (41); *На моменати* заборави *заишти* и како се *нашао ти* (226); „Он је требао оперисати јутрос?”, *уишти* Русмир [...] (13); „Да”, једва *проциједи* Рус [...] (7).

Имајући у виду да се аорист не употребљава за исказивање нерепрезентацијалног мноштва радњи, ту службу преузимају други глаголски облици (перфекат, наротивни презент, потенцијал).

Аорист се, даље, употребљава за казивање радњи које су прошле у односу на моменат говора, када је посреди синтаксички индикатив, те за казивање радњи које су прошле у односу на неки други моменат, када је реч о синтаксичком релативу.

[...] учтиво *примијети* Госпођа у црном мантилу [...] (22); Правио се да није ни чуо Жабарево питање: *настави* са узимањем изјава (17); Трамвај *пође* и путници *се предадоше* судбини (82); „Знам ја тебе”, *прокашља* нешто тише (96); Силва једва *успједе* да се суздржи од повраћања, али Порфирију *не промаче* пламичаак злобе [...] (249).

[...] прије него се врата залупише, Рус *заглави* ногу у довратак и благо их *одгурну* кољеном (104); Шлафрок *пружи* новац и јамі млијеко; пажљиво пребројавши кусур, *нестаде* без поздрава (25).

Иако источнохерцеговачку дијалекатску зону, чија основица према структурним особинама стоји у дијалекатској подлози говора ликова романа *Бесвијесна*, одликује добро чување аориста и имперфекта (Ivić 2001: 182), при чему се аорист јавља и од свршених тако и од несвршених глагола (Halilović i dr. 2009: 34), у роману су аористни облици бележени искључиво од глагола перфективног вида. Глаголски вид се, дакле, овде јавља као средство морфолошке диференцијације аориста и имперфекта, имајући у виду да се имперфекат јавља само од несвршених глагола. Ово стање углавном одговара ситуацији у савременом језику, будући да се у стандардном српском језику данас аорист гради готово искључиво од глагола имперфективног вида (Stanojčić i Popović 2005: 392). Необичност аориста имперфективних глагола својствена је и већем делу народних говора. Најзад, како наводи Ј. Вуковић, „код многих писаца који у свом говорном језику носе живо осећање за аорист свршених глагола, неће се јавити, или ће се ређе јавити, аорист од несвршених глагола” (Vuković 1967: 23).

Као и перфекат, и аорист се унутар једне реченице или, шире, микротекста, најчешће комбинује са другим глаголским облицима којима се казују прошле радње, што одговара захтевима наротивног режима казивања.

О комбинацији аориста и перфекта било је речи у одељку о перфекту. Овде наводимо само неке примере који су у складу са претходно наведени констатацијама.

Чести су примери у којима радње обележене аористом представљају оквир у који се смештају радње обележене перфектом:

Порфирије *поштражи* спас на прву лопту: *ухвати* се за чашу са скочком, али тамо *су издисале* само оне двије-три полутопљене коцке леда, које празно *звезнуше* [...] (14); Трамвај *се тврзну* и *поскочи* па опет *стигаде*, а Баба *убрађена* шареном марамом, која јој је врхом *клизнула* стрму и *спала* до орловског носа, *скикну* ко свињче пред Туциндан (60).

Некада се низови аористних облика комбинују са перфекатским, којима се обележава радња која је углавном настала као последица претодних:

[...] *просиријели* му мисао, али се брзо *окани* празног умовања и учини нешто конкретно: *обгрлио* јој је рамена, и *осјетио* фаталну привлачност (15); А кад је *зарзао* коњ – припет недалеко, у шумарку – *слијепи се* човјек просто *прилијепи* уз букву [...] (122); Празна чаша је *звонила* празно, па *полегтије* да је напуни (143).

Аористна радња најчешће је постериорна у односу на ону обележену перфектом:

Нема сумње, све више се *тријезнио* и то га *орасположи*. (102); ВИП-овац је *замукао* из момента, а у Жаниним очима Рус *опази* и малчице дивљења (249); Тек кад му је *пришао* толико да се и смрад из уста – *чинио се* Велаги – *могао осјетити*, Ага *опази* како је човјек *слијеп* [...] (122); Питање је *изгледало* потпуно на мјесту и логично, па Левај коначно *изгавела* из бусије несналажења и смирено *поче* да објашњава [...] (128).

Ређе је антериорна, као у примеру: Шалтераш се – нешто као – *придиже* на лактове, али је више *изгледало да се намјешта* да удобније сједне. (189).

Бројни су контексти у којима се уз аорист јављају глаголски прилози, којима се најчешће обележава радња симултана са аористном:

[...] *хватајући* кратке удисаје и длановима *покривајући* лице – *ушрча* у клозет (9); [...] Инспектор сасвим мирно и наизглед незаинтересовано, *дувајући* јој притом дим у лице, *уишпа*: „Могу ли да уђем?” [...] (11); Дјечачић са краја реда значајно *погледа* Компањона, који само *климну* главом, ништа не *рекавши* (26); Потом *зашушјеше* обојица, *пресабирајући се* ко ли је следећи на реду [...] (83); „Тако ти и треба”, *поеншира* Удавача, *куцнувши* чашом пуном мастике у његову празну чашу (143).

мада радње означене овим облицима могу бити и у друкчијем временском односу:

[...] након малог предаха, поново се *обрете* у седлу, *радећи* свој посао... (16); Потом чвршће *стегну* широки повез око главе, па *подиже* ноге на софу, снажно *обгрливши* шпицаста кољена као да грли некога драгог, одсутнога (158); [...] цигарета се *ушули*, *остајући* беживотна у пепелари. (188); „Нема рачуна... не исплати се... ни живјет”, загонетно *истресе* Трговкиња; *остајући* коначно сама у продавници (26).

Имајући у виду то да се употребљава само од свршених глагола, при исказивању низа сукцесивних радњи уз облике аориста често се срећу презентске форме несвршених глагола:

„Добро смо их синоћ опалили”, *ошиоче* Пензионер, на шта Средњошколци *заклиматишаше* главама. „Ко; Кога?”, *шргну се* Трговкиња. „Па МИ; ЊИХ”, *одговара* Чича; а сви га у чуду *гледају*. „Ама, маните се, забога, шупље приче”, *цокну* Дућанцика и поново се *насади* на тезгу (25).

Као и у случају перфекта, и низови аориста свршених глагола срећу се у ситуацијама обележавања радњи чије се вршење одликује сукцесивношћу:

Крупнији достављач *се поврати* у радњу и *поишури* неки умашћен листић [...] (25); Иза кожом тапацираних врата канцеларије *зайахну* је мирис средства за полирање намјештаја: *пожеље* да отвори прозоре, али се просто *сручи* у столицу и *зари* лице у шаке. [...] *прейегла* руком сукњу и *поирави* наборе на блузи у висини ушитака за бујне груди, па *ошпоче* куцање (27); „Ово мора успјети”, *издува*, задовољан одлуком и *завали се* у столицу, која само *шкрипну*... (28); Гуме *шкрипнуше*, кочнице *зацвиљеше*, а крагујевачки „змај огњени” [...] *сасвим се занесе* и умало да *се не распаде* [...] (77); Уто *се* гомила *ускомеша*; *настаде* јагма за позицијама, а Рођаци *се* – скоро истовремено – *устремише* на слободна мјеста (82); Малчице збуњен, Карло *закашља* у нелагоди и *суну* нову чашицу. *Поћуша* један трен, па *поће* да се вади (160); Врата *се* – коначно – *ошворише*: [...] Повлаштена *сједе* за свој сто, *извади* однекуд руж за усне и огледалце, па *поче* да се шминка (185) Једно пашче *залаја*, а Заим га *шину* ногом и оно *ушече*. Све *замукну*... (241).

Најчешће од глагола говорења и мишљења аорист је чест и у дидаскалијама:

„Кога?”; *бубну* (13); „Поготово не би закаснио данас”, *догаде* Глупача [...] (14); „Ма какви бољи; гори су!”, *зацврљи* Тршавко (23); „Госпоја, загори ти ручак”, *зайјеуцка* Тршави и звизну (23); „Хоће”, *одврати* Трговкиња и настави да брише пулт (23); „Зато”, *уздахну* Плави Комбинезон (25); „Е, вала неће да знаш”, *сложи се* Ујак (83); „Ама, ко ће га и знат”, *закључи* Стојан (86); „Ради ли ко овдје?”; *огласи се* Први (186).

2.3. Имперфекат

Имперфекат је глаголски облик који се, према дефиницијама које се наводе у граматикама, употребљава да означи радњу која се вршила у одређено време у прошлости, и то напореда са другом радњом (стањем или збивањем) означеном неким другим прошлим временом. (в. Stanoјčić i Porović 2005: 392). У вези са семантичким особинама имперфекта у традиционалној литератури су се као значајне издвајале две особине овог глаголског облика: дуго трајање глаголом означене радње и напоредност са радњом исказаном каквим другим глаголским обликом. И једна и друга одлика, међутим, у новијим радовима из области србистике доведене су у питање. Наиме, више аутора слаже се у ставу да напоредност са неком другом радњом није нужно обележје имперфекта, већ да се њиме без икаквих додатних средстава може исказати појединачна прошла радња (в. Vuković 1967: 175; Ivić 1953/54: 234–235; Jović 1959: 120; Sladojević 1953/54: 219). Што се особине која се односи на дуго трајање радње тиче, Ј. Вуковић сматра да тај појам треба заменити појмом неограниченост радње, будући да у примерима типа – *Шта рађаше он тамо? Читаше новине* – нема никаквог истакнутог трајања, оно ничиме није обележено и, уосталом, индиферентно је. Уколико утисак о дугом трајању ипак постоји, сматра аутор, њега носи или сама глаголска основа или контекст (Vuković 1967: 180). Даље, према Павлу Ивићу, дуго трајање радње није семантика коју казује сам имперфекат, већ утисак који настаје тек путем његове везе

са другим речима у реченици (Ivić 1953/54: 235), односно последица је имперфективности самих глагола од којих се имперфекат искључиво гради, како примећује Душан Јовић (Jović 1959: 127).

Потврду наведених тврдњи налазимо и у примерима из романа *Бесвијелесна*. Наиме, утисак о дугом трајању радње означене имперфектом најчешће је последица одредбе уз њега употребљене:

Тако се вијековима успостављаше трајни поредак, чвршћи од свих писаних одредби и закона [...] (73); Заспивао би брзо, а она остајаше још задуго будна [...] (172–173); или пак самог контекста: Домаћини људи, у овим крајевима, лакше и брже улађаху у земљу, научени да одсвуда бришу јаки, злокобни вјетрови [...] (69).

Иначе, у осталим случајевима, имперфектом означене радње не одликују се неким дужим трајањем у односу на оне исказане осталим глаголским облицима. То се, на пример, уочава у реченицама у којима се овај облик употребљава уз перфекат – не примећује се, наиме, да радњу обележену имперфектом одликује дуже трајање у односу на ону исказану перфектом:

„Ни ручка не бијаше”, додавао је. (243); Осјећаху како се пред њиховим очима управо догодило нешто чудно и њима неразумљиво [...] (124); Наћуливши уши, онај је најприје помислио да му се причињава; потом – пошто више не бијаше никаква звука – закључи да киша пада и приби се ближе уз стабло [...] (122).

Исто важи и за напоредност са другом радњом, која најчешће јесте присутна, као у примерима:

Танак млаз крви истицишаше из велике рупе изнад лијевог ува његовог сина, док је црвена нит која нас дијели од свега оностраног расла у Даутовим згаслим зјеницама (244); Кад је четврт часа доцније [...] истетурао на ходник, пред Петровићем стајаше Ковач (9); Док је [...] кретала ка бифенцету и средишту дневне собе – у коју је пространи хол урањао скоро непримјетно [...] изнад главице прекривене плавим коврцама као да се оцртјаваше облачић из стрипова [...] (12);

али није обавезна, будући да имперфекат може обележити и прошлу радњу самостално посматрану: Даутова жена бијаше из богате куће, ама шкрта духа (222); Стари Велага имађаше малену, ама за живот довољну кућу (73).

Сагласно са основним синтаксичко-семантичким функцијама које има у стандардном језику, имперфекат је бележен у функцији обележавања референцијално и неререференцијално конципованих радњи:

Све бијаше исто, само је цијела улица мало као пропала [...] (241); [...] осјећаше да ту слабо има вајде, да неће ухватити пшчицицу (106); Уморна трговкиња бијаше мрзовољна и неиспавана [...] (22).

А и кад би дошао, сједио је докасно у мутваку нагнут над слеђени филцан, у коме се – чинило се Велаги понекад – скупа са мјесечином и одбљесцима са Дрине, пресијаваху и његове некадашње жеље и надања [...] (219); Нестајући понекад на дуже вријеме [...], лушаше само њему знаним стазама [...] (175).

Имперфектом се, даље, обележавају како радње у синтаксичком индикативу тако и релативне радње:

У Пошти на Малти *шрајаше* искричава напетост (188); У сваком новом сусрету са Велагом као да га *јодузимаше* та небеска, нељудска жгаравица [...] (41).

А онда је Слијепца – што све једнако *дозиваше* Алаха као да само он зна тајну тих ријечи – Дрина повукла надоље [...] (124); *Левај* постајаше *све сиџурнији како ће и јуџро дочекаши у лифтиу* [...] (127).

Узимајући у обзир чињеницу да прошлост која се казује имперфектом није хомоген и недељив период, Ј. Вуковић у *Синтакси глагола* предлаже поделу семантичких типова имперфекта с обзиром на временску удаљеност у односу на моменат говора, односно садашњост. Тако се може говорити о следећим категоријама: а) имперфекат за блиску прошлост и имперфекат у обухватању садашњости; б) имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост; в) имперфекат за даљу и далеку прошлост; те о г) имперфекту за неодређену прошлост (в. Vuković 1967: 108–170). Све наведене типове проналазимо и у роману *Бесшјелесна*.

Имперфектом за блиску прошлост казују се радње за које се не може са сигурношћу тврдити да су разграничене са садашњошћу⁶, односно које су временски блиске моменту говора, или се пак протежу и на моменат садашњости. Овај тип имперфекта присутан је у ситуацијама саопштавања непосредно уочених радњи, стања и збивања, у примерима типа: Толико је баздио, да техничар који га је *обрађивао, закретишаше* главу на страну (53); Преко неколико надутих глава изви се млађи човјек – зрикав, фрљав или разрок; [...] коме осјетно *заудараше* из уста [...] (81).

На блиску прошлост често се упућује и посебним одредбама:

Овога пута [...] између старчевих крупних костију на шакама *избијаху* жиле, свједочећи напор што га тај мрки човјек улаже у посао који ради [...] (195); Крупни мушкарац је отчепио са дна собе, изгрцао је све што је имао и сада се просто скљокао: *не бијаше* у њему више ни снаге ни воље, ничега [...] (160); Свему је био крив угао гледања: нађени још увијек *лежаше* на поду кабине лифта, а околост су се тискали радници сервисне службе (156); За тренутак само био је на искушењу: но, одбранио се: спустио је невинашце у дубоку кожно фотељу – која, мора се признати, одлично *приситајаше* уз тепих – и сада он њој насу пиће [...] (15).

Имперфектом за мало даљу и удаљенију прошлост казују се радње детерминисане најчешће посебним језичким средствима, она се јављају у виду прилошких речи и синтагми прилошког карактера по значењу: 'јутрос', 'синоћ', 'јуче', 'пре неки дан', 'јесенас', 'лани', 'у недељу', 'пре две

6 Њиме се исказује радња у процесу, али таква да је говорно лице не прати даље од момента када ју је као очевидац доживело, па би се могло рећи да је радња прошла (*Малоприје људи кошаху у ливади* – не значи да они не косе и у тренутку када говорно лице то саопштава, али је то евентуално вршење изван његовог опажаја и оно то не може са сигурношћу тврдити). Такође, у овај тип потпада и исказивање радњи чији прекид наступа самим моментом говора, чиме се оне као такве додирују са садашњошћу (*Шта радиш? Вала нишита, тек беспослен, па слушах како шрава расте.*) (в. Vuković 1967: 108–126).

године' и сл. Ако језички маркери нису експлицирани, овај тип прошлости детерминише се контекстом. (Vuković 1967: 143–154):

[...] добиацио је отац синоћ, као на отворени длан да му баца; тамо гдје *лежаху* избројани дукати, за које Осман *мишљаши* да их је мало [...] (167) А прекесиноћ јој је баш било дошло: *жељаши* осјетити да јој је муж прави мушкарац [...] (22); *Дрхшаши* малени Ахмо на сабаху, док се јасни езан учио из грла мујезина са Бегове џамије [...] (42).

У роману *Бесџјелесна* најбројнији су примери имперфекта за далеку прошлост, који је бележен у одељцима у којима се приповеда о догађајима и личностима који су део историје, знатно удаљене од момента говора. Према Ј. Вуковићу, далека прошлост у лингвистичком (временском) смислу значи прошлост у којој је говорно лице учествовало са својим сазнавањем ствари, узимајући је притом као временску сферу која се не може обележити са 'јутрос', 'јесенас', 'пре две године' и сл. При казивању овог типа прошлости као специфичније временске одредбе узимају се: 'једног дана', 'једне године', 'једном у турско доба', затим: 'кад ја чувах овце', 'кад ја идах у школу'. Прошлост може бити период девовања, младости, пребивања у неком другом месту и сл. (Vuković 1967: 154–159).

Сви забележени примери припадају историјском дискурсу и препознају се или на основу одредби или контекстуално:

„Бој се својиех”, мрмљао је Сејфо Велага, и када његов једини живи син, од троје дјецe што му је Ајша изродила, већ *одавно не стијаши* пред њим (168); Много је воде од тада Дрином протекло; једна за другом *стиизаху* неке нове и важније приче (46).

Напољу *проишчаше* Миљацка, мутна и необично увећана (185); *Стијаше* млађи Велага тако, као нијем и случајни свједок нечега о чему никоме и никад нити ће смјети нити ће хтјети да говори [...] (196); Чекање Велагиног извјесног повратка, увек предуго, *бијаше* као она омрклина у којој се чини да никад неће сванути (120); Топили су се турски дукати, радња је стајала, а он – са сваким изгубљеним даном увјеренији да Велага *имађаше* и могаше више да му да – никуд није отходио (218);

Имперфекат за неодређену прошлост употребљава се онда када причалац наслања своје причање на доживљаје неког лица од кога је сазнао оно што ће саопштити, дакле, посредним путем, односно у ситуацијама када је предмет разговора општег карактера, посматран ван конкретних временских граница (Vuković 1967: 162). Забележени су следећи примери овог семантичког подтипа:

[...] Турци-харамии, који су сву лабавост царства давно осјетили, искусивши да само у пријесној, тренутној прилици лежи снага топуза и сјекире, *удараху* хитро [...] (149); У дну бисага, већ натрулих са времена и влажног горажданског ваздуха – од кога несвикли дошљаци често *оболијеваху*, ко што се зрео планински бор у долину пресашен суши [...] (148); На два боја, са високо зиданом оградом, њихов дом *бијаше* једини *балијски* у Обарку, *влашком* насељу (73).

Овај тип имперфекта може обележавати и радње које се по свом карактеру могу назвати хабитуелним, које су се у прошлости више пута понављале, односно које као такве представљају уобичајену радњу субјекта, па је имперфекат у таквим примерима квалификативног карактера: [...] кад би отишао према Фочи, враћао се из Рогатице; ако је према Чајничу, *стиизаше* преко Јабукe; као да траг замеће (121); Онај коме би мали дуг био опроштен, *остјајаше* довијека захвалан Аги (91). На хабитуелност овде упућује и присуство наративног потенцијала, који је у овој функцији у роману знатно фреквентнији како од имперфекта тако и у односу на друге облике који могу исказати ову семантику.

Наводећи разлике између имперфекта и аориста несвршених глагола, Ј. Вуковић примећује да, за разлику од аориста, „имперфекат не може никад обележити радњу временски уоквирену и моментом њена почетка и њена прекида, не може, јасније да кажемо, дати радњу одређеног, јасно одређеног, временског трајања. Кад би имперфекат то могао обележити, онда он не би био у потпуности оно што јест, не би показивао радњу у самом њеном процесу него би давао и одређену целину радње, а то му није у природи” (Vuković 1967: 214–215). Дакле, неограничљивост трајања глаголом означене радње (односно немогућност употребе имперфекта у језичким околностима типа: **Марко писаше рад до њеџка* : *Марко писа рад до њеџка*) једно је од основних својстава српског имперфекта.

У роману *Бесџелесна*, међутим, бележили смо примере који не одговарају оваквом одређењу имперфекта, тачније, контексте у којима је имперфекат употребљен уз одредбу која уоквирује радњу, или пак указује на моменат њеног прекида:

Лежаше тако још задуго – обамро, готово несвјестан – и није ни чуо кад је Велага са букве скочио, тик уз њега [...] (122–123) И не помакавши се, бесполене Чаршинлије – ко покисли – *сјеђаху* још задуго у тишини [...] (34) Истог часа Упарађена Фитмија – која дотде *сјеђаше* насупрот – устаде и поче да се пробија према излазу (82)

Имперфекат је глаголски облик који се, како показује анализирана грађа, чешће од осталих среће у комбинацији са другим облицима. То је очекивано, имајући у виду да, како је већ поменуто, најчешће садржи компоненту напоредности са неком другом радњом. Притом, ово глаголско време најчешће има вредност временског оквира у који се смештају радње означене другим глаголским облицима, и то:

перфектом:

[...] ситна трговина и шверц дуваном одвикли су га од куће, а Заимова браћа *бијаху* далеко [...] (221); Знао је да му је отац све што је имао и хтио да каже *рекао* још јуче; као да реченим *жељаше* да га додатно казни [...] (197); Усред ноћи густе горио је манастирски конак а у њему [...] *лежаху* у кожу умотане чудотворне слике (151); У полуотвореним трепавицама титрао му је лик Плавуше, а силуета са посебно истакнутим облицима *чињаше* и ути-сак о њеним можданим способностима кудикамо повољнијим него што је стварно био (101); Нико се није мицао; сви су држали мјесто у реду... Кр-

мељив, бунован и незадовољан почетком радног дана, Туžни *скрп стијаше* у ишчекивању да све посвршава [...] (24); [...] *није успијевала сакрити* изневјерена очекивања: из дубине лимене гасне коморе *гледаху* је оба ока, подзриво и потцјењивачки (26); Крај мараме *махаше* у празно, док је одозго *падало* нешто ситно, што личи на снијег (25).

аористом:

[...] ледено *упита* она, гласом који једва примјетно *подрхћаваше* (158); И мада *бијаше* оних који би кћер радо дали овоме ћутљивом и мрком трговцу [...] Велага *настави* као да ништа није ни било, као да се и без жене може (175); [...] *описа* око слијепчеве главе златни круг што *се обрћаше* здесна налијево [...] (125).

презентом:

Умјесто да *се радује*, Осмах *уздрхћиа*; наслутивши да му се тај престарјели кошчати човјек – и у позним годинама густе косе; плавих, од старости и сатруле душе разводњених очију, које као да *илућиаху* у густом уљу или мутној Дрини – некако прикривено *изругује* и умјесто да *обећава*, *пријети* му (168); Код оволике понуде они *набоду* баш чистокрвну и расну раштикарку; *преумишљаваше* Рус [...] (17).

футуром:

[...] премишљао је и табирио у шта *ће* очево благо часприје *претворити*, докле му поглед *лућаше* некуд поред Сејфове главе [...] (168); Ускоро *ће се* оvdје *сјатити* и Русмирове драге колеге, са све вољеним му Шефом: *бијаше* прилика као створена да се и Ковач међу њих умува и бесплатно услика [...] (156–157); *Чињаше* му се да *ће* га, сирота, Сејфо сваки час *загушити* или прогутати, и да *ће се* он, Ахмо, у једну једину Велагину ријеч *претворити* (41).

глаголским прилозима:

Осман *се не одмицаше* од њега, *понављајући* како је бабо поручио да дође [...] (94); [...] најпослије *не могаше* да одћути један, мале памети да разумије; *осјетивши* како се догодило нешто важно [...] (35).

потенцијалом:

Јасно *би чуо* и лавез, кевтање у које *се сливаху* сви ти узвици налик урлању чопора подивљале штенади [...] (42).

2.4. Плусквамперфекат

У односу на перфекат, плусквамперфекат се у роману *Бесвијелесна* одликује знатно мањом фреквентношћу. При означавању прошних радњи које су се вршиле пре неке друге, такође претериталне радње, плусквамперфекат је бележен само од свршених глагола, што одговара и стању у савременом српском језику, где је овај облик од глагола имперфективног вида такође неуобичајен (Tanasić i dr. 2005: 414):

Руж јој *се био* доброно *размазао*, али – зачудо – није на то обраћала пажњу (47); Неки *су били* толико *укаризили* да није више ни Ахмо Рус био једини

који би волио да се Сејфо не врати са оних својих путева [...] (90–91); Прева-рен опрезним ходом, *био је помислио* да тај трагове слиједи [...] (122); Једва одоље да не запали, толико су му се уста била осушила... (132); А Источна Госпођа [...] коначно стиже онамо куда је био ионио Миле Тунгуз [...] (152); [...] пожељела је тада да нешто више сазна, да тог високог и тамног мушкарца плавих очију [...] боље упозна; али бабо је већ био рекао своје (174); Тек што је био *закорачио* у спољни свијет, Леваја је поклопила несрећа (199).

Сходно наведеном, у ексцерпираној грађи располажемо само примерима плусквамперфекта којим се казују референцијалне радње у синтаксичком релативу:

[...] хукао је, покушавао нешто да дода, исправи, али супруга му *се била ошкачила!* (18); Намах су се *дигли* гласови да му повлађују [...], чак је и Рус био *пожурио* [...] да речено потврди (39); Знаш кад су оне воде побјегле са Раскрстника, послије оне пуне поплаветине; кад је вода била и цркви под кров *надошла*, а само се некакав зец на крају спасио... (84); Водник-стажиста [...], коме су и руке и ноге и остали удови већ *увелике били помодрели* [...], шумно плуну на шине, па се окрете на пети на-лево-круг и одмаршира [...] (62); А прексиноћ јој је баш *било дошло*: жељаше осјетити да јој је муж прави мушкарац [...] (22)

Као што се из наведених примера види, прошла радња којој претходи она исказана плусквамерфектом може бити обележена било којим другим претериталним обликом.

Плусквамперфекат се у српском језику по правилу јавља у сложеној реченици „јер му она даје потребне синтаксичке оквире за то да може да испоји своју специфичну семантику у односу на други дати предикат са граматичким обележјем прошле радње” (Tanasić i dr. 2005: 412). Ми смо бележили и примере плусквамперфекта унутар прости реченице:

А и била је *донијела* скок [...] (12); А имали смо... *били смо се... договорили*. (12); Он се одма’ *био почео шалиш*, а мени незгодно [...] (86); Скоро да је био *заспао* за кафанским столом, усред дана (111); Ствар је била *ошпишила* преда-леко (159); Рат је већ одавно *био обесмислио* и Османове молитве и њихову трговину (237); Заим *се био* потпуно *осамио* (242).

Међутим, и у оваквим примерима плусквамперфекат углавном задржава своју примарну семантику, имајући у виду да значење прет-прошле радње остварује поново у односу на неку другу претериталну радњу/ситуацију, с тим да је она присутна у ширем контексту, што се види из примера: Знате, вјенчања су већ окончана; све су се Нове године дочекале и прославили. Тако је *било ошкучало* и *истекло* и нашој... госпођици... Жани (107); Постио је Рамазан, клањао свих пет молитава, мрмљао суре и чекао смрт. Скоро да је *био одлучио* да умре (223).

Форме помоћног глагола у свим претходно наведеним примерима су у облику перфекта, ретки су они са имперфекатским ликовима: [...] *бијаше* прилика као *створена* да се и Ковач међу њих умува [...] (156); Радник пружи листу и, мимо Правила Службе, *бијаше исплаћен* без провјеравања (190).

3. Закључак

Спроведена анализа показује да су у роману *Бесџјелесна* Бранка Брђанина Бајовића за означавање прошлих радњи у употреби сви облици четворочланог система претерита. Притом, употреба перфекта, плусквамперфекта, имперфекта и аориста углавном не одступа од правила која важе за савремени српски језик. Посматрањем стилске равни текста показало се да аутор вешто употребљава стилистички потенцијал сваког од наведених облика. Семантика доживљености, експресивности и евокативности коју у приповедање уносе аорист и имперфекат комбинована са углавном неутралним, мирнијим тоном казивања које је обликовано помоћу перфекта, на наративном плану омогућују дезаутоматизованост приповедања, промену динамике приповедног тока, те самим тим виши степен стилогености. Узме ли се у обзир и чињеница да су осим глаголских времена за казивање прошлих радњи у роману у употреби и временски транспоновани облици који се са њима комбинују на микро и макро плану, да се закључити да је роман *Бесџјелесна* пример богатих изражајних могућности којима, када је реч о обликовању прошлости, српски језик располаже.

Извор

Branko Brđanin Bajović, *Bestjelesna*, Beograd: „Filip Višnjić”; „Prosveta”, 2013.

Литература

- Vuković 1967: J. Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Ivić 2001: P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ivić 1953/54: P. Ivić, Sistem značenja osnovnih preteritalnih vremena u govoru Galipoljskih Srba, u: *Južnoslovenski filolog*, 1–4, Beograd: Sanu, 229–262.
- Jović 1959: D. Jović, O imperfektu u govorima okoline Vrnjačke Banje, u: *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 26/2, Novi Sad: Matica srpska, 114–132.
- Kovačević 2006: M. Kovačević, Stilske dominante u Božovićevoj priči *Prvi put u Novom Pazaru*, u: *Jezik i stil Grigorija Božovića: zbornik sa naučnog skupa održanog 16. i 17. februara 2005. godine u Kosovskoj Mitrovici i Zubinom Potoku, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet*, 77–91.
- Sladojević 1953/54: P. Sladojević, O imperfektu u srpskohrvatskom jeziku, u: *Južnoslovenski filolog*, 1–4, Beograd: SANU, 213–228.
- Stanojčić i Popović 2005: Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stevanović 1953/54: M. Stevanović, Značenje imperfekta prema upotrebi u jeziku P. P. Njegoša, u: *Južnoslovenski filolog*, 1–4, Beograd: SANU, 39–80.
- Stevanović 1986: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik II. Sintaksa*, Beograd: Naučna knjiga.

- M. Stevanović, 2005: P. Piper, I. Antonić, V. Ružić, S. Tanasić, Lj. Popović, B. Tošović, *Sintaksa savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica*, red. Milka Ivić, Beograd, Novi Sad: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska.
- Halilović i dr. 2009: Senahid Halilović, Ilijas Tanović, Amela Šehović, *Govor grada Sarajeva I razgovorni bosanski jezik*, Sarajevo: Slavistički komitet.

Bojana M. Veljović

THE TENSES FOR EXPRESSING PAST ACTIONS IN THE NOVEL *BESTJELESNA* BY BRANKO BRĐANIN BAJOVIĆ

Summary

In this work we analyze tenses for marking past actions in the novel *Bestjelesna* by Branko Brđanin Bajović. Actions whose realization relates to the past can be expressed in the Serbian language by verbal forms which perform that as their primary function (“perfekat”, “pluskvamperfekat”, “aorist”, “imperfekat”) as well as by temporally transposable forms (“prezent”, “potencijal”, “imperativ”, “futura I”). The goal of this paper is to determine the inventory of the tenses which perform the aforementioned function in the novel as well as to discover the syntactic-semantic conditions which regulate the selection of a particular verbal form in the given text. Another significant point is the examination of stylistic effects achieved by such choices on the narrative level.

Keywords: past actions, “perfekat”, “aorist”, “imperfekat”, “pluskvamperfekat”, “prezent”, “imperativ”, “potencijal”, “futura I”

*Примљен 29. јуна 2016. године
Прихваћен 30. новембра 2016. године*